

УДК 159.942

З. Ю. Крижановська

Received September 26, 2013;

Revised October 2, 2013;

Accepted November 20, 2013.

ЕМОЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖІНКИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРИНСЬКОЇ РОЛІ

У статті викладено результати теоретичного й емпіричного дослідження емоційного супроводу жінки в процесі реалізації материнської ролі. Опрацювання цієї проблеми в науковій думці дало змогу встановити складну структуру материнської ролі в житті жінки, її важливість для розвитку дитини, множинність культурних та індивідуальних варіантів прояву. Обґрунтовано доцільність здійснення дослідження емоційних особливостей жінки в процесі реалізації материнської ролі. Мета першого етапу емпіричної програми – формування груп вибірок досліджуваних: до першої увійшли жінки-матері, рівень «емоційного вигорання» яких був низьким та помірно-середнім, у той час як до другої – з високими показниками за цією ознакою. Відмінності в показниках «емоційного вигорання» двох досліджуваних груп виявлено на статистично значущому рівні. Ми припускаємо, що ці результати зумовлені саме процесом виконання жінкою своєї материнської ролі. Продовження вивчення емоційних характеристик жінок під час реалізації ними материнської ролі засвідчило, що матерів, які не переживають «емоційного вигорання» в процесі виховання дитини, характеризує гарне самопочуття, активна позиція та позитивний настрій. Останній етап діагностичної програми був зорієнтований на вивчення особливостей типу взаємин із дитиною в жінок двох досліджуваних груп. Порівняння та зіставлення результатів засвідчує наявність відмінностей у групах досліджуваних: для жінок, емоційні переживання яких носять позитивний характер, взаємодія з дитиною здебільшого гармонійна. Вони позитивно налаштовані на свою дитину: чутливі до її потреб, творчі у взаємодії з нею, не обмежують її самостійність та активність. Жінки з підвищеними показниками емоційного виснаження продемонстрували труднощі у взаємодії з дитиною: у них виявилось недостатньо розвинене почуття прийняття та любові, незрозуміння дитячих бажань, неадекватне оцінювання дитячих можливостей. Підсумовуючи результати наукових пошуків, варто відзначити, що виконання жінкою материнської ролі здатне супроводжуватись і позитивними, і негативними емоційними станами, котрі мають свій вплив на безпосередню взаємодію з дитиною.

Ключові слова: жінка, материнство, материнські функції, «емоційне вигорання», тип взаємин із дитиною.

Kryzhanovska Z. Y. Emotional Features of Women as Mothers. This paper presents the results of theoretical and empirical studies of the necessity of emotional support of women in the implementation of the parent role. Studying the problem made it possible to determine the complex structure of the parent role in a woman's life, its importance for the development of the child, and the multiplicity of cultural and individual variants influencing the woman. The fundamental necessity of carrying out research into emotional characteristics of women in the implementation of the maternal role is paramount. The aim of the first phase of the study was the formation of groups to be investigated : the first included mothers on the level of «emotional burnout» which was low to moderately average, while the second was rated – with high scores on this basis. The differences in terms of «emotional burnout» of the two studied groups were found to be at a statistically significant level. The author suggests that these results are due to the process of development of a woman in her role as a mother. The study of the emotional characteristics of women in the implementation of their maternal role showed that mothers who are not experiencing «emotional burnout» in the upbringing of their child were characterized by their active role in child rearing and a positive attitude. The last stage of the diagnostic program was aimed at studying the characteristics of the type of relationships in the two studied groups. Comparison and correlation of the results shows that there were differences in the groups studied: for women with emotional experiences which are of a positive nature, the interaction with the child was mostly harmonious. These women were positively disposed to her child and sensitive to her needs, creative in her relations with the child and did not limit the child's independence and activity. Women with increased rates of emotional exhaustion showed difficulties in interaction with the child: they provided insufficiently to developing a sense of acceptance and love, misunderstood the child's desires, and did not adequately assess the child's capabilities. Summarizing the results of the research, it is worth noting that the performance of a woman as a parent is dependent on both positive and negative emotional variables which have a direct impact on her interaction with the child.

Keywords: woman, motherhood, parent functions «emotional burnout» type of relationship with the child.

Крыжановская З. Ю. Эмоциональные особенности женщины в процессе реализации материнской роли. В статье изложены результаты теоретического и эмпирического исследования эмоционального сопровождения женщины в процессе реализации материнской роли. Изучение этой проблемы в научной мысли определило сложную структуру материнской роли в жизни женщины, ее важность для развития ребенка, множественность культурных и индивидуальных вариантов проявления. Обоснована целесообразность проведения исследования

эмоциональных особенностей женщины в процессе реализации материнской роли. Цель первого этапа эмпирической программы – формирование групп выборок испытуемых: в первую вошли женщины-матери, уровень «эмоционального выгорания» которых был низким и умеренно-средним, в то время как во вторую – с высокими показателями по этому признаку. Различия в показателях «эмоционального выгорания» двух исследуемых групп обнаружено на статистически значимом уровне. Мы предполагаем, что эти результаты обусловлены именно процессом выполнения женщиной своей материнской роли. Продолжение изучения эмоциональных характеристик женщин во время реализации ими материнской роли показало, что матерей, которые не переживают «эмоционального выгорания» в процессе воспитания ребенка, характеризует хорошее самочувствие, активная позиция и позитивный настрой. Последний этап диагностической программы был ориентирован на изучение особенностей типа взаимоотношений с ребенком у женщин двух исследуемых групп. Сравнение и сопоставление результатов показывает наличие различий в группах испытуемых: для женщин, эмоциональные переживания которых носят позитивный характер, взаимодействие с ребенком в основном гармоничное. Они положительно настроены на своего ребенка: чувствительные к его потребностям, творческие во взаимодействии с ней, не ограничивают его самостоятельность и активность. Женщины с повышенными показателями эмоционального истощения продемонстрировали трудности во взаимодействии с ребенком: у них оказалось недостаточно развито чувство принятия и любви, непонимание детских желаний, не адекватна оценка детских возможностей. Подводя итоги научных изысканий, стоит отметить, что выполнение женщиной материнской роли способно сопровождаться как положительными, так и отрицательными эмоциональными состояниями, которые имеют свое влияние на непосредственное взаимодействие с ребенком.

Ключевые слова: женщина, материнство, материнские функции, «эмоциональное выгорание», тип взаимоотношений с ребенком.

Постановка наукової проблеми та її значення. Впродовж свого життя жінка виконує низку соціальних ролей, переживає безліч психологічних станів. Власне, однією із цих ролей є роль матері. Материнство – це унікальна ситуація розвитку самосвідомості жінки, яка стає етапом переосмислення батьківських позицій власного дитячого досвіду, періодом інтеграції батьківського образу та дитини. Материнство як один зі складників репродуктивного здоров'я нації будь-якої країни знаходиться в центрі уваги і влади, і науковців. Особливого значення проблема материнства набуває сьогодні, адже досить часто

сучасні молоді жінки виявляються психологічно невідповідними до виконання чи не найважливішої своєї функції – материнської.

Ситуація народження дитини є для жінки відповідальною подією і в цілому змінює її життя, перебудовує взаємини у всіх його аспектах: від сімейного, побутового до професійного та особистісного. Включення жінки в постійні взаємодії зі своєю дитиною, «замкненість» психологічного простору цих діадних взаємин формують особливе середовище життя матері. Дія численних стресогенних чинників материнства (і об'єктивних, і суб'єктивних) може викликати накопичення втоми в жінки, що веде до її виснаження і, як наслідок, «емоційного вигорання».

Сьогодні відсутні комплексні дослідження емоційного «вигорання» матері в дитячо-батьківських взаєминах. При цьому багато жінок переживають у процесі материнства і демонструють оточуючим такий психологічний феномен, який відомий як «емоційне вигорання» фахівця в професійній діяльності.

Таким чином, **актуальність нашого дослідження** зумовлена значенням материнської позиції в гармонійному становленні особистості дитини, а також зростанням різних форм девіантної материнської поведінки та відсутністю належної наукової розробки питань психологічної підготовки жінки до материнства.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Період ранньої дорослості має ряд своїх переломних етапів, упродовж яких здійснюються принципові трансформації ідентичності особи. Для більшості це набуття людиною нових соціальних ролей, досягнення зрілості та подолання кризових періодів. Науковці схиляються до думки про те, що вагітність і ранній період після народження дитини є часом «основних психологічних переворотів» у житті жінки, у результаті яких відбувається формування материнської ідентичності. Так, у своїх дослідженнях учені визначають материнську ідентичність як переживання жінкою компетентності в материнській ролі та її знання й розуміння своєї дитини. Вітчизняний науковець Г. С. Шевчук пропонує розуміти материнську ідентичність як психологічний конструкт, який виражає цілісне прийняття, усвідомлення і переживання жінкою себе як матері та своєї особистісної самореалізації в материнстві. Вчена звертає увагу на те, що материнська ідентичність є центральним утворенням материнської потребнісно-мотиваційної сфери, соціально-

психологічним результатом когнітивно-емоційних та ціннісних процесів ідентифікації жінки з роллю матері [5]. На думку О. Н. Калініної, материнська ідентичність жінки складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного та поведінкового. Когнітивний компонент уключає всю інформацію про дітей у цілому і про свою дитину зокрема, яку мати черпає з найрізноманітніших джерел. Афективний компонент є емоційною частиною особистості кожної матері. Це все те, що пов'язано зі сприйняттям дитини на рівні емоцій та підсвідомості: інтуїтивні уявлення про дітей, а також мрії, фантазії про те, яким її (дитину) хотілося б бачити тепер та в майбутньому. Поведінковий компонент визначається поведінкою матері у взаємодії з дитиною. Між трьома компонентами відбувається постійна мікроциркуляція інформації. Зміна будь-якого з них спричиняє зміну материнської ідентичності в цілому [3].

Отже, одним із вагомих аспектів материнства як психоціального феномену є материнська ідентичність. Зріла материнська ідентичність – це особлива позиція матері щодо себе та своєї дитини, яка має когнітивний, емоційно-смісловий та поведінковий компоненти. Відтак цілісність та інтегрованість, конструктивність внутрішнього досвіду жінки як матері сприяє збереженню й підтриманню особистісної ідентичності, а, отже, психологічного здоров'я та благополуччя особистості.

Вивчення феномену материнства є надзвичайно важливим і для розуміння чинників, які впливають на становлення дитини. Про значущість цієї проблеми свідчить і той факт, що чимало авторитетних психологічних теорій, такі, як психоаналіз, біхевіоризм чи гуманістична психологія, не залишили без уваги цієї проблеми, розглядаючи взаємини батьків і дитини як важливе джерело дитячого розвитку [1]. Важливість материнської поведінки для розвитку дитини, її складна структура і шлях розвитку, множинність культурних та індивідуальних варіантів, а також величезна кількість сучасних досліджень у цій сфері дають змогу говорити про материнство як самостійну реальність, що вимагає розробки цілісного наукового підходу для її дослідження. Відповідно до сказаного, психологічне здоров'я матері – одна з найважливіших умов, яка забезпечує гармонійний розвиток дитини [1].

Вивчення західних психологічних досліджень материнства дало змогу визначити, що вони проводяться в межах таких напрямів, як культурологічний; етологічний; психоаналітичний; теорії соціального

науці; теорії материнської депривації. Отож, у зарубіжній психології материнство розглядають як феномен культури, як біологічно закріплену поведінку і як специфічний тип взаємодії.

У пострадянській науці психологічне дослідження материнства проводиться за такими напрямками: взаємодія матері та дитини; вивчення материнства в ситуації девіації; материнство як самостійний психологічний феномен.

Материнство завжди супроводжується емоційним напруженням, наслідком якого можуть стати послаблення стійкості психічних функцій, часткова втрата працездатності і навіть соматичні та нервово-психічні хвороби, що призводить до зниження психологічної адаптивності, порушення цілісності особистості матері [2].

Мета статті – теоретично осмислити феномен материнства в роботах дослідників зарубіжної і вітчизняних наукових шкіл, а також емпірично верифікувати роль емоційного чинника у взаєминах матері і дитини.

До завдань цієї праці належать, по-перше, теоретична операціоналізація феномену материнства, а по-друге – емпіричне вивчення психоемоційного супроводу материнства в жінок.

Методи та методики. Для вирішення дослідницьких завдань були використані такі групи *методів*: теоретичні: порівняльний аналіз психологічної літератури з досліджуваної проблеми, методи збору й інтерпретації теоретичного та фактологічного матеріалу; емпіричні – методика діагностики рівня емоційного вигорання В. В. Бойко; методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН); методика «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ Е. Г. Ейдеміллер) для батьків дітей.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчення емоційних особливостей жінки в процесі реалізації материнської ролі реалізовувалося на базі дитячого дошкільного закладу м. Луцька. Експериментальну вибірку дослідження склали 40 жінок-матерів вихованців другої молодшої групи (22 дівчинки та 18 хлопчиків). Вік дітей – у межах від трьох до чотирьох років, а матерів – від 23 до 38 років.

Емпіричне дослідження відбувалося в індивідуальній формі: кожній діагностованій жінці-матері пропонувалася низка психодіагностичних методик, на кожен з яких був виділений оптимальний час для їх виконання.

На першому етапі нашого дослідження використано методика діагностики рівня емоційного вигорання В. В. Бойко. Ця методика найбільш комплексною і дає змогу докладно проаналізувати міру вираженості «синдрому вигорання». З її допомогою ми розділили досліджуваних на дві групи: до I групи належали жінки-матері, показники «емоційного вигорання» яких були низькими та помірно-середніми за значеннями. До II групи ввійшли жінки-матері з високими показниками «емоційного вигорання». Ми припускаємо, що результати дослідження за методикою В. В. Бойко зумовлені саме процесом виконання жінкою своєї материнської ролі. Дослідження дало можливість установити, що в групі I фаза напруження знаходиться на стадії формування ($X_{сер}=29$ бали), а інші дві фази є не сформованими, що свідчить про відсутність «емоційного вигорання» в цих матерів. Для досліджуваних групи II фази напруження ($X_{сер}=40$ балів), резистенції ($X_{сер}=40$ балів) та виснаження ($X_{сер}=42$ бали) є сформованими. Ці результати можуть слугувати висновком про те, що досліджуваних матерів цієї групи характеризують показники «емоційного вигорання». Помітними є сформовані симптоми фази виснаження: емоційний дефіцит, емоційне відчуження, особисте відчуження, а психосоматичні та психовегетативні порушення проявилися в поодиноких випадках. У фазі резистенції найбільш домінувальними були такі компоненти, як неадекватне вибіркоче емоційне реагування, менш помітними були емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій та редукція професійних обов'язків. У фазі напруження найбільш помітними стали емоційний дефіцит, емоційне й особистісне відчуження (деперсоналізація).

Використання t-критерію Стьюдента дало змогу виявити статистично значущі відмінності між групами досліджуваних за показником фази виснаження цієї методики.

Наступний крок нашого дослідження – вивчення самопочуття, активності та настрою жінок за допомогою методики діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою САН. Опитувальник складається з 30 пар протилежних характеристик, за якими дослідника просять оцінити свій стан. Кожна пара представляє шкалу, на якій потрібно зазначити міру вираженості тієї чи іншої характеристики свого стану в момент обстеження. Методика САН дає змогу

вимірювати емоційний стан людини в період інтенсивних психічних і фізичних навантажень.

Для досліджуваних групи I виявлено, що показники за шкалами «самопочуття» ($X_{сер}=4,8$ бала), «активність» ($X_{сер}=4,8$ бала) та «настрій» ($X_{сер}=5$ балів) є дещо вищими, ніж у матерів групи II. Найбільшою мірою різняться показники за шкалою «самопочуття» ($X_{сер}=4,2$ бала) й «активності» ($X_{сер}=4,3$ бала) у жінок групи II.

Для наших досліджуваних найбільш характерними є оцінки, які перевищують 4 бали, що є показником позитивного емоційного стану. В той час як оцінки нижчі чотирьох балів засвідчують домінування негативних емоційних станів. Найбільш оптимальні показники знаходяться в межах 5,0–5,5 балів.

Отже, результати дослідження за допомогою методики діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН) засвідчують домінування загалом позитивних емоційних переживань у двох групах досліджуваних, при більшому вираженні значень діагностичних показників у першій групі. Статистично значущої відмінності за цими показниками у групах досліджуваних не виявлено, що може слугувати підставою для припущень, що емоційні переживання, пов'язані з материнством, мають скоріше не особистісний, а реактивний характер.

Для дослідження типів сімейного виховання використано «Методику діагностики стилів сімейних взаємин» (АВС Е. Г. Ейдемилер) для батьків дітей. Результати дослідження за цією методикою засвідчили, що стиль виховання дітей, загалом, є гармонійним. При цьому, результати методики виявили домінування показника за шкалою «гіперпротекція» ($X_{сер}=4,7$ бала) у досліджуваних групи I, тобто матері цієї групи приділяють дитині досить багато сил, часу, уваги: виховання є основною справою їхнього життя.

У досліджуваних групи II виражені показники шкали «надмірність вимог» (обов'язків T+) ($X_{сер}=4,3$ бала). Вимоги до дитини в цих жінок надто високі, непомірні, не відповідають її можливостям. Вони не лише не сприяють розвитку особистості дошкільника, а, навпаки, ставлять його під загрозу. У гіпертимних підлітків такі заборони здатні підсилювати реакцію емансипації і зумовлювати гострі афективні реакції екстрапунітивного типу. При тривожно-недовірливому, сензитивному, астеничному типах акцентуації особистості домінуюча гіперпротекція посилює астеничні риси.

Високими у жінок групи II виявились і показники за шкалою «надмірність вимог-заборон» (домінування 3+) ($X_{сер}=4,4$ бала). Мається на увазі, що до дитини висувається величезна кількість вимог, що обмежують її свободу і самостійність. У стенічних підлітків таке виховання здатне формувати реакцію емансипації, у менш вольових провокує розвиток рис сензитивних і тривожно-недовірливих акцентуацій.

Відмінними за значеннями є й результат за шкалою «фобія втрати» (ФУ). А саме $X_{сер}=3,6$ бала у жінок групи II, тоді як у жінок I групи – $X_{сер}=2,8$ бала. Цей показник є проявом підвищеної невпевненості матерів, страху помилитися. Як правило, подібне ставлення зумовлене непростю історією народження дитини чи перенесеними нею важкими захворюваннями та психічними травмами. Ставлення батьків до дитини в цьому випадку формується під впливом накопиченого страху втрати та її.

Різняться і показники за шкалою «нерозвиненість батьківських почуттів» (група II – $X_{сер}=4,4$ бала, група I – $X_{сер}=3,6$ бала). Виховання є адекватним лише в тому випадку, коли матерями керують досить сильні мотиви: почуття обов'язку, симпатія, любов до дитини, потреба «реалізувати себе» в дітях. Нерозвиненість батьківських почуттів перешкоджає інтеграції сім'ї і лежить в основі такого типу порушення виховання, як емоційне неприйняття, що, у свою чергу, негативно позначається на розвитку особистості дитини.

Виявлені відмінності в результатах досліджуваних за показником «ігнорування потреб дитини»: (група II – $X_{сер}=4,3$ бала, група I – $X_{сер}=3,5$ бала). Цей стиль виховання характеризується недостатнім прагненням матері до задоволення потреб дитини. При цьому страждають духовні потреби дітей, особливо потреби в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, їх любові.

Використання t-критерію Стьюдента дало змогу виявити відмінності за шкалами «надмірність вимог» $t=2,23$ при $p<0,05$; «ігнорування потреб дитини» $t=2,27$ при $p<0,05$; «нерозвиненість батьківських почуттів» $t=2,25$, при $p<0,05$. Грунтуючись на отриманих результатах, можемо стверджувати, що емоційний фон, який виникає в ситуації взаємодії «мати–дитина», впливає на тип взаємодії між ними. Відтак для матерів, які представляють групу I і характеризуються позитивними емоційними переживаннями, взаємодія з дитиною є здебільшого гармонійною та конструктивною. Ці жінки позитивно

зорієнтовані на свою дитину: сензитивні до її потреб, творчі у взаємодії з нею, висувають до неї помірні вимоги, не обмежують її самостійність і активність. Дещо іншою є психологія взаємин жінок із підвищеними показниками емоційності (група II). У цих досліджуваних ми виявили такі особливості взаємин із дитиною, які здатні утруднювати її гармонійний розвиток. Жінки другої групи продемонстрували певну неготовність до виконання материнської ролі: переживання дитини не сприймаються ними повною мірою, часто обмежується дитяча самостійність та автентичність, не задовольняються необхідною мірою її базові потреби.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ми виявили, що серед досліджуваних матерів є різні емоційні особливості, а також поділили їх на дві групи. Аналіз показників активності, самопочуття та настрою не дав змоги виявити статистично значущі відмінності між групами досліджуваних. Проте ці показники були більш оптимальними у матерів групи I. Тобто при збільшенні вибірки досліджуваних ми можемо прогнозувати відмінності за цими показниками і на статистично значущому рівні. Емпіричне дослідження дало також змогу виявити, що «емоційне вигорання» матерів має свій прояв у безпосередніх стосунках із дитиною на різних рівнях: афективному, конативному та соматичному.

Отож, із моменту народження дитини жінка починає виконувати материнські функції і постійно при цьому включається в нові за змістом міжособистісні взаємини зі своєю дитиною. Характер цих взаємин (за емоційним і фізичним навантаженням) наближає материнство до тих видів діяльності, у яких суб'єкти праці через свої посадові обов'язки здійснюють постійні контакти з іншими людьми. Чи не тому доречним є розроблення системи профілактики емоційного «вигорання», яка може відобразитися в навчанні матері різних способів відпочинку: вмінню відволікатися від переживань, пов'язаних із дитиною, умінню задовольняти потребу в спілкуванні з іншими людьми; можливості отримувати задоволення від різних видів діяльності, знаходити сенс у всьому – і у значних подіях життя, і в буденних, щоденних турботах, не відмовлятися від допомоги з боку родичів та знайомих.

Потрібно ще до народження дитини в сім'ї навчати жінку не ставитися до себе і своїх дій самокритично, а також навчити її способів

саморегуляції і релаксації, тобто управління своїм психоемоційним станом.

Якщо жінка помітила в себе перші ознаки емоційного «вигорання» до дитини, насамперед вона має зізнатися самій собі, що вона це відчуває, не соромитися зворотного зв'язку з боку родичів і знайомих, поділитися своїми переживаннями, тому що блокування своїх почуттів може уповільнити процес емоційного відновлення. Вчасно надана психологічна допомога матері допоможе їй упоратися з виниклими симптомами емоційного «вигорання» та налагодити взаємини в сім'ї.

Перспективи в дослідженні заявленої теми вбачаємо у вивченні чинників емоційного «вигорання» матерів і розробленні психокорекційних заходів для попередження емоційного виснаження матері в її взаєминах із дитиною.

Література

1. Исенина Е. О. О некоторых понятиях онтогенеза базовых качеств матери / Е. О. Исенина // Журн. практ. психолога. – 2000. – № 4. – С. 4–63.
Isenina E. O. O nekotorych ponjatijach ontogeneza bazovykh kachestv materi [On some concepts of mother's basic featurer] / E. Isenina // Zhurnal prakticheskoho psychologa. – 2000. – № 4. – P. 49–63.
2. Овчарова Р. Психология родительства / Р. Овчарова. – М. : Академия, 2005. – 368 с.
Ovcharova R. Psycholohija roditelstva [Psychology of Parenthood] / R. Ovcharova. – Moskow : Akademija, 2005. – 368 p.
3. Филипова Г. Г. Психология материнства / Г. Г. Филипова. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 240 с.
Fillippova G. Psycholohija materinstwa [Psychology of Motherhood] / G. Phillipova. – Moskow : Izd-wo In-ta psychoterapii, 2002. – 240 p.
4. Фромм Е. Душа человека / Е. Фромм. – М. : Транзиткнига, 2004. – 572 с.
Fromm E. Dusha cheloveka / E. Fromm. – Moskow : Tranzitkniha, 2004. – P572 p.
5. Шевчук Г. С. Материнська ідентичність у структурі Я-концепції жінки / Г. С. Шевчук // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Вип. 9. – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2010. – 836 с. – С. 765–777.
Shewchuk H. S. Materynska identychnist w stryktury Ja-konzepzii zhinky [Mother's identity in the structure of woman's I-conception] / Shewchuk H. S. // Problemy suchasnoi psycholohii : zb. nauk. pr. K–PNU im. Iwana Ohienka, Instutyty psycholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. – Kamjanez-Podilskij. – 2010. – No 9. – P. 836. – P. 765–767.

6. Шнайдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнайдер. – М. : Изд-во ЕКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
Shnejder L. B. Psycholohija semejnych otnoshenij [Psychology of Family Relations] / L. B. Shnejder. – Moskow : Izd-wo EKSMO-Press, 2000. – 512 p.